

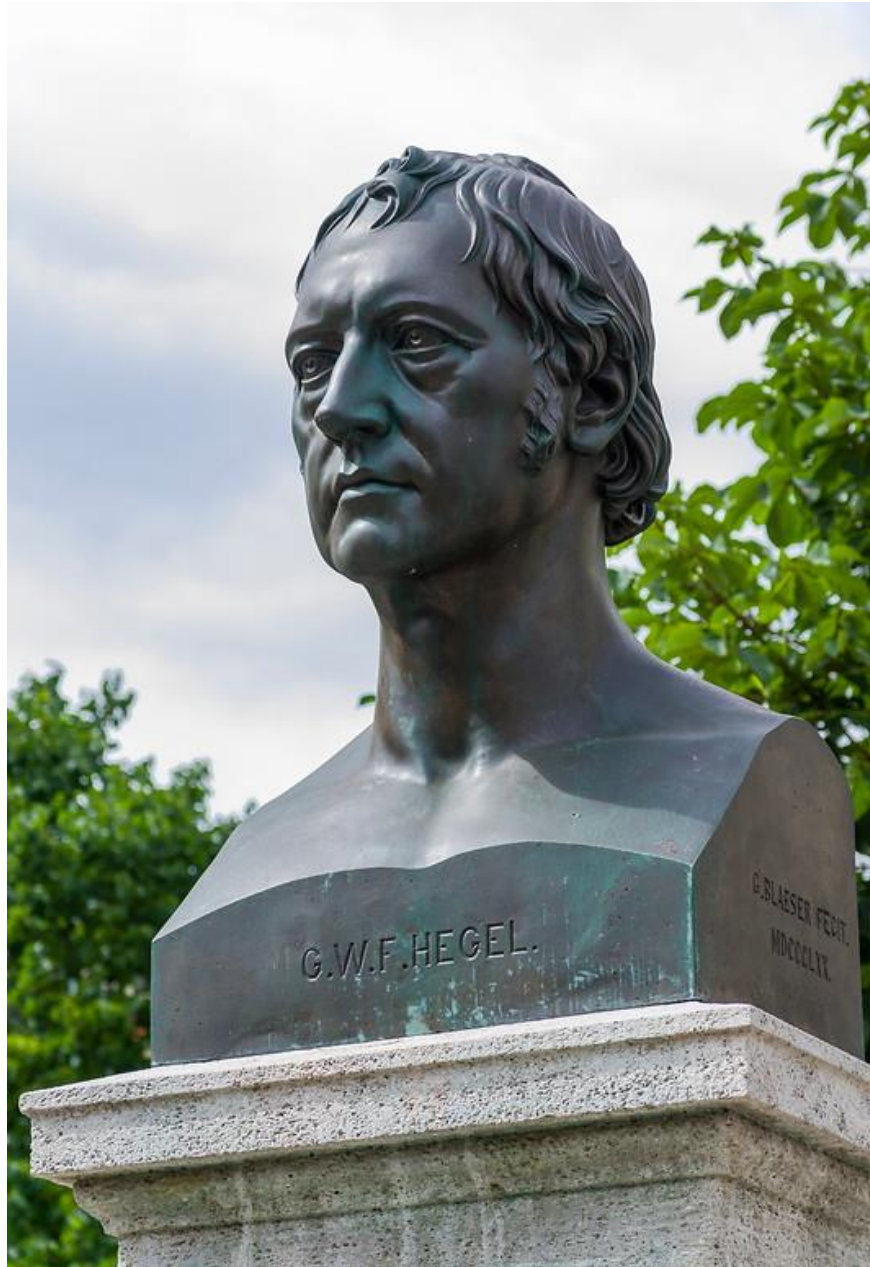
Луї Альтюссер

Повертаючись до Гегеля

Текст було опубліковано в *La Nouvelle Critique*, № 20, листопад 1950 року.

Переклад філософського інтернет-журналу *Dialectic* (<https://t.me/dialecticpost>)

Поява Гегеля в буржуазній філософії у Франції, починаючи з 20-х років, створила феномен, до якого ми не можемо поставитися легковажно. До 1930 року буржуазна французька думка демонструвала завзятість у піклуванні та ігноруванні щодо Гегеля, яка не має аналогів. Старі переклади Аугусто Вера, наповнені приємними безглуздостями, спали в глибинах бібліотек. Єдиними зацікавленими в Гегелі були соціалісти (як Жорес у своїй дисертації латиною, Люсьєн Ерр та Андлер). Правильна буржуазна філософія сипала тільки образами на його адресу. Гегель був німцем, поганим німцем... Духовним батьком війни 1914 року, Бісмарка і Вільгельма Другого, сили, що панує над правом і так далі. Уся шовіністична нісенітниця першої імперіалістичної війни відгукнулася луною в умах наших Бутру, Бергсона, Брюнсвіка. Сіно цієї туманної філософії, цього "насильства над розумом", цієї моторошної діалектики! Замість неї наші філософи мали Декарта й очевидність, простий жест чистого духу і "велику традицію французького спиритуалізму". Усе закінчувалося прокльонами старого Брюнсвіка на адресу інтелектуального століття Гегеля, інфантілізмом і міфологією.

Статуя Гегеля скульптора Густава Блезера на Гегельплатці у Берліні

Однак тепер цей мертвий бог, сотню разів вкритий образами і землею, встає зі своєї могили.

Усе скромно почалося у Франції близько 30-х років завдяки дисертації Жана Валя про нещасливу свідомість у філософії Гегеля, розвитку теми Гегеля Аланом в "Ідеях" (1931), спеціальному номеру *Revue de Métaphysique* (1931, статті Гартмана, Крока). Тенденція була продовжена курсом Кожева в Практичній школі вищих досліджень (з 1933 до 1939 року), курсом, який відвідувала на той момент напів-мовчазна, але яка згодом стала дуже галасливою компанією (Сартр, Мерло-Понті, Арон, Фессар, Парен, Куайя). Кожев говорив про релігійну філософію Гегеля, феноменологію духу,

раба і пана, боротьбу за престиж, про в-собі, про для-собі, про ніщо, про проект, про сутність людини, що розкривається у смертельній боротьбі, про перетворення помилки на істину. Дивні тези у світі, обложеному фашизмом! Минали воєнні роки, коли Іполит опублікував свої переклади (1939 і 1941: Феноменологія духу; 1940: Введення до Філософії права) і повоєнні, коли вийшла дисертація Іполита "Генезис і структура Феноменології духу" (1946) та його вступ до лекцій Кожева про Гегеля (1947), книжка батька Ніеля про Гегеля, роздуми Фессара в десяти номерах. Ось і сьогоднішнє визнання: Іполит у Сорбонні, Гегель визнаний його коментаторами класиком (*maître*)¹ буржуазної думки, коментарі до нього на кожній вітрині, "робота заперечення" в кожній дисертації, раб і пан у кожному рефераті, боротьба свідомостей у Жана Лакруа, наші наші теологи читають "Малу Логіку", і весь цей гамір університетської та релігійної тріумфальної радості довкола трупа, який повертається до життя.

Александр Кожев

Що означає весь цей галас? Щоб відповісти на це запитання, потрібно зайти з іншого боку і помістити цю подію в контекст буржуазної ідеології. Якщо ми по-справжньому розглянемо сто

¹ Альтюссер періодично використовує гру слів, пов'язану з багатозначністю слова *maître* (повелитель, учитель, засновник тощо), відсилаючи до категорії пана з "Феноменології духу" - прим. перекладач

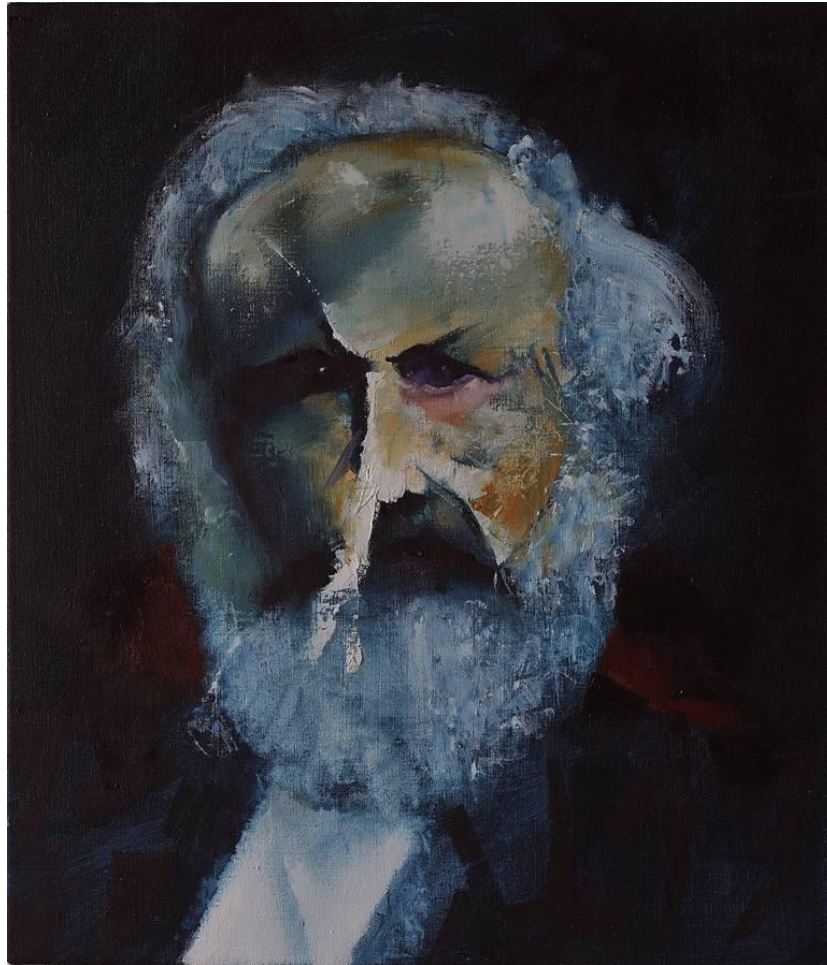
двадцять років, які відокремлюють нас від смерті Гегеля, то побачимо, що буржуазна думка посіла стосовно нього дві суперечливі позиції: ворожість, ігнорування або презирство аж до останніх десятиліть XIX століття; на початку XX століття й після - зростаючий інтерес. Як розуміти цей поворот?

Буржуазна філософія не була всерйоз зацікавлена думкою Гегеля до кінця XIX століття. Дійсно, за своєю природою гегелівська філософія не могла задовольнити висхідну буржуазію середини століття. Філософія Гегеля (особливо філософія права і релігії) слугувала в Німеччині з 1820 до 1848 року гарантією найреакційнішим елементам пруської монархії, яку підтримували поміщики і напів-феодальні структури відсталого країни, що не отримала своєї буржуазної революції: гегелівська система виправдовувала короля, дворянство, великих землевласників, церкву, поліцію; вона виправдовувала порядки старого режиму і підпорядкування третього стану ("громадянського суспільства", економічної активності буржуазії) іншим порядком.

Але гегелівська філософія, через вимоги свого раціонального методу, свою концепцію історії як процесу, свої роздуми про працю і діалектику, також могла зрестити "критичну і революційну думку", здатну поставити під сумнів не лише феодальний, а й буржуазний порядок як такий, який був утілений у Франції й Англії і який уже сильно порушив підвалини німецької феодальної держави. Маркс і Енгельс визнавали важливу роль, яку Гегель відіграв у їхній еволюції, і, хоч і фундаментально критикуючи його, показували, в якому сенсі думка Гегеля, очищена від містифікації, допомогла у створенні наукового соціалізму.

"У своїй містифікованій формі діалектика стала німецькою модою, тому що здавалося, ніби вона прославляє існуючий стан речей. У своєму раціональному вигляді діалектика навіює буржуазії та її доктринерам-ідеологам лише злість і жах, тому що в позитивне розуміння того, що є, вона містить водночас розуміння його заперечення, його необхідної загибелі, кожен здійснену форму вона розглядає в русі, отже, також і з її скороминущого боку, вона ні перед чим не схиляється і по самій суті своїй критична і революційна" (Маркс, передмова до другого видання "Капіталу").

Зміст системи і "прославляюча діалектика" могли служити реакційній феодальній державі. Критичний і революційний метод міг допомогти створити наукову теорію історії. Що стосується буржуазії, то вона не могла знайти в них свого місця. Зведена до конгруентної частини та середньовічної корпорації в системі, майбутньому якої загрожував метод, їй ніде було впізнати себе в Гегелі. Вона була в люті. Вважала його "мертвим псом" (як Мендельсон Спінозу) і шукала іншого пана (maître).

Гегельянець-матеріаліст Маркс, картина маслом Мішеля Ньютона.

Це прямолінійне ставлення буржуазії до Гегеля є характеристикою тенденцій класу, який уже впевнений у собі, у своїй економічній могутності та своєму майбутньому. Буржуазія не знаходила себе у філософії, яка осмислювала, завжди на дистанції, але часто з глибиною, страшну реальну діалектику боротьби класів у період Революції та Імперії. Або скоріше вона не хотіла знайти в ній себе, відмовляючись задаватися питанням про реальне походження своєї влади в страху побачити знак власного скоро падіння. Гегель пропонував їй або обґрунтування реакційних інститутів (феодально-абсолютистського типу), або небезпеку революції. На той момент буржуазія потребувала ліберальної філософії, ідеологічного контрапункту економічного лібералізму, філософії її великого відкритого майбутнього, злагоди діяльності та закону.

Тут необхідно наполегливо зазначити, що лібералізм являв собою специфічну ідеологію народженої буржуазії, що народжувалася і дорослішала, "питання честі", ідеальне обґрунтування буржуазії, її релігію - і що буржуазія практично відмовилася від ліберального самовиправдання в період глибокої кризи імперіалізму, яку ми спостерігали останнім часом.

Лібералізм філософів XVIII століття, предтеча революції, був першим моментом цієї ідеології, критичним, утопічним і вимогливим моментом. Він був абстрактним моментом, коли моральні та політичні вимоги прикривали економічні та юридичні вимоги класу буржуазії в тісних рамках застарілого феодалізму. Коли ці рамки було зламано, коли буржуазія нав'язала суспільству закони, що відповідали її економічній активності (свобода виробництва, торгівлі та робочої сили), буржуазний лібералізм набув іншої форми. Він був критикою - став апологією; він був філософією - став економікою. У той момент економісти стали філософами буржуазії (Сміт, Сей та їхні учні ліберальної школи, утилітаристи тощо); їхній оптимізм виражав тільки впевненість буржуазії, яка завдяки їм вважала закони своєї діяльності визначеними й універсальними.

Але триумф лібералізму в його примітивній формі тривав не довго: щоб вижити, він мусив обмежити свої претензії та замаскуватися. Після першого натиску робітників у 1848, після першої кризи, буржуазії довелося пожертвувати дечим (*faire la part du feu*). Вона віддалася "сильним людям" (Наполеону III, Бісмарку) і присвятила себе "справі". Позитивізм у певному сенсі був "дескриптивною" філософією цього відступу. Відмовляючись від економіки, він намагався пов'язати найабстрактніші форми наук про природу, що перебували на підйомі, з виправданням буржуазного порядку. Лібералізм не зник зовсім. Послідовно вигнаний з економічного і політичного життя невблаганним розвитком нагромадження капіталу, кризами, дедалі більш насильницькими формами класової боротьби (у Франції: Липневі дні, репресії проти Комуни), він знайшов притулок у філософії. Ось глибокий сенс "повернення до Канта", який заявив про себе в усій Західній Європі в другій половині XIX століття.

Але цей філософський лібералізм не був позитивним у тому ж сенсі, що й у XVIII столітті. Ліберальна філософія XVIII століття була утопічною. Вона віддзеркалювала економічні вимоги буржуазії, що підносилися, в моральній філософії та ідеалізмі (якими ми можемо спостерігати їх в енциклопедистів, Руссо і Канта), тому що продуктивні сили буржуазії не були достатньо розвиненими, щоб стати рушієм її вимог. У XVIII столітті ліберальна філософія була тільки ідеальним проявом реальних законів капіталізму, що народжується. Буржуазні ліберальні економісти всього лише висловлювали мовою реальної економіки утопічні вимоги філософів XVIII століття. Навпаки, у другій половині XIX століття лібералізм покинув реальний ґрунт економіки, щоб сховатися у філософії. Це повернення лібералізму у філософію, таким чином, має реакційний характер. Філософський лібералізм у XVIII столітті був філософією пророків, у XIX столітті він став філософією сліпих. Якщо в XIX столітті буржуазія була змушена розробляти лібералізм у термінах моралі або "активності духу" (як у неокантіанстві), то не через мимовільне незнання економіки, а просто тому, що економіка перестала бути ліберальною.

Отто Лібман, філософ-неокантіанець, що сформував клич "Назад, до Канту!".

З огляду на це неокантіанський лібералізм відігравав подвійну роль: він був одночасно позицією відступу ідеологічного самовиправдання буржуазії і природною філософією сліпоти дрібнобуржуазних інтелектуалів. Це тому, що цей ідеологічний відступ мав не лише тактичне значення, а ще й влучний соціальний сенс. Буржуазія, розчарована у спробах віднайти лібералізм у своєму реальному світі, щасливо відкрила його в ірреальних сподіваннях дрібної буржуазії. Через неможливість виправдати своє існування за посередництвом того, чим буржуазія була насправді, вона змусила своїх шанувальників співати хвалебних пісень, і щоб вони краще співали, їх розподілили по факультетах. У цьому лібералізмі професорів можна виявити, крім реальних економічних і політичних вимог висхідної буржуазії, устремління дрібної буржуазії, яку розчавила і відкинула до пролетаріату буржуазна економіка, але яка всупереч очевидності прагне піднятися до великої буржуазії. Історія цього лібералізму - це ніщо інше, як історія того, як буржуазія змогла зробити своїх жертв своїми виправдовувачами.

Але з настанням економічної монополізації, розвитком і організацією пролетаріату, імперіалістичними війнами, перемогою робітничого класу в СРСР, зростаючою кризою імперіалізму, політичною диктатурою буржуазії, зверненням до фашизму, буржуазія мусила поступово відмовитися від ліберальної ідеології, в якій вона досі попри все знаходила власне обґрунтування. Цей крок не був зроблений раптово, і буржуазні "філософи" не одразу відмовилися від своєї старої любові². Навпаки, видно, як поступово в буржуазній думці народжувалися й

² Вони відчайдушно намагалися приховати свій відступ і зречення, використовуючи вокабуляр тієї філософії, від якої відмовлялися: саме так чинили реакційні філософи імперіалізму, чи то Бергсон, чи то феноменологи,

закріплювалися міфи та вчителі (*maître*), що відповідали потребам світу, який перебував у глибокій кризі. Загалом, можна сказати, що буржуазні філософи змінили пана (*maîtres*), коли змінився їхній світ, і що вони перейшли від Канта до Гегеля, коли капіталізм перейшов від лібералізму до імперіалізму. У той момент буржуазія не могла обіцяти навіть собі, що збереже позиції. Починаючи з кінця XIX століття, перед загрозливим підйомом класової боротьби, у розпал світових війн, вона бачила, що, щоб вижити, їй потрібно щось більше, ніж жалюгідні надії дрібної буржуазії - солдатів, поліцейських, бюрократів, суддів, підкорюваний наказами й приручений робітничий клас вона потребувала сильніше, ніж інтелектуалів, що застрягли на класичному лібералізмі, - але їй також потрібні були філософи, які засліплюють, створюють міфи в умовах кризи, щоб використати її жертв, створити ідеологію прислугування, щоб вводити в оману й мобілізувати власних жертв на захист своїх останніх позицій. Таким чином, ми бачимо поступове зникнення філософії лібералізму, в якій, незважаючи ні на що, зберігався певний оптимізм і певна довіра до науки й історії, та народження філософій "досвіду", "дії", "інтуїції", "екзистенції", "героїв", а незабаром і "крові". Світ позбавили розуму, щоб заповнити міфами.

Без цього контексту складно зрозуміти, як відбулося "повернення до Гегеля" і як його інтерпретували.

Насамперед необхідно зазначити, що це повернення відбулося переважно в Європі наприкінці XIX століття і в ті півстоліття, які ми щойно пережили. Дебати Першого Гегелівського конгресу (1930), що стали місцем обговорення досліджень, проведених у Німеччині, Голландії, Великій Британії, Італії та Франції, підтверджують цей вражаючий збіг. Відстала тільки Франція через надзвичайний шовінізм, спровокований у нашій країні імперіалістичним конфліктом кінця XIX і початку XX століття, екзальтованість від "великої традиції французького спиритуалізму", яку протиставляли "дурній" німецькій філософії, пережитки "ліберальної" філософії у дусі картезіанства та кантіанства, ейфорію від перемоги 1918 року, відносне відставання в нагромадженні капіталу, колоніальні перешкоди і так далі. Для нашої тези немає нічого дивного в тому, що країнами, які найактивніше розвивали поворот до Гегеля, стали Німеччина та Італія. "Випереджальний" розвиток досліджень Гегеля в Німеччині та Італії залишиться незрозумілим поза зв'язком із "випереджальним" станом розвитку кризи і настанням фашизму в цих країнах.

Далі необхідно зауважити, що в цій події інтерпретація Гегеля і "повернення" до Гегеля є тісно пов'язаними. Буржуазія звернулася до Гегеля не для того, щоб спробувати зрозуміти реальний історичний смисл його думки і не для того, щоб виявити в раціональній діалектиці обіцянки революційного методу. Вона не здійснила, як теоретики наукового соціалізму, критики його системи, щоб вивільнити раціональний і революційний зміст. Вона звернулася прямо до реакційних аспектів гегелівської філософії, і оскільки відтепер вона не могла розділити свого вчителя (*maître*) навпіл, вона зробила спробу показати, що революціонер був у ньому всього лише замаскованим реакціонером. Таким чином, її філософія стала повчальною екзегетикою, творцями якої виступили Дільтей, Герінг, Кронер і Глокнер у Німеччині, а Жан Валь та Іполит повторителями

чи то прагматики, чи то філософи життя [див. особливо праці Дільтея], які, як і раніше, посилаються на свободу, навіть відмовившись від лібералізму. Але ця свобода більше не має нічого спільного з раціональною й універсальною системою на кшталт кантіанства: тепер це сліпа вправа у владі й житті або їхніх сурогатах - прим. автор.

у Франції. Усе це було зроблено для того, щоб показати, відповідно до суворого висловлювання Дільтея, що діалектика не є наукою, що "діалектика - це ніщо інше, як ірраціоналізм, перетворений на метод", і що, отже, необхідно шукати істину діалектики в "примітивному ірраціоналізмі" або на додачу істину гегелівського "панлогізму" у фундаментальному "прагматизмі". Що стосується "ірраціоналізму" і примітивного "пантрагізму", то їх потрібно було десь відшукати якомога раніше, ніж "раціоналізм" і "логізм". Якщо молодість чомусь і може послужити, так це цьому геніальному почину. Так почався золотий вік творів молодого Гегеля. Їх опублікували (Ноель 1907-го, Лассон 1923-го, Хоффмайстер 1931-го і 1936-го, роботи бернського, франкфуртського і єнського періоду), їх вилизали. Вони були туманними і їх назвали ірраціоналістськими; вони говорили про релігію, тому вирішили, що вони релігійні³; вони описували конфлікти і було вирішено, що вони і є той самий розрив. Не залишалося нічого, окрім як затягнути пісню про "інтуїції юності" (чудово відомо, що зріла людина ніколи не позбувається їх, але проживає своє життя в їхньому розвитку, поясненні та вираженні, як ми проводимо все життя в гонитві за першим юнацьким коханням) та проголосити, що вся могутня діалектика зрілого періоду є всього лише розмінною монетою цієї фундаментальної релігійної, ірраціональної та трагічної інтуїції. Справу було зроблено, і тепер, щоб зрозуміти "Феноменологію" та "Енциклопедію", нас без іронії відсилають до Авраама, його сина і пустелі. Сьогодні очевидно, що ця екзегеза була не більше ніж певним проектом (opération).

Ця інтерпретація обіцяє краще розуміння сенсу "повороту". Досить примітно насамперед те, що буржуазія повертається до Гегеля останні півстоліття з причин, які змушують, якщо врахувати всі обставини, замислитися над тим, що вони ж століттям раніше відштовхнули її від нього. Ця зустріч не випадкова. Гегелівська філософія держави, наприклад, в її основному політичному сенсі, всупереч її явному змісту, справді може надати буржуазному імперіалізму ту саму послугу, що й пруським феодалам століттям раніше. Гегелівська теологія держави насправді надає молодий клас на підйомі розвитку (на той момент буржуазію "громадянського суспільства") класові тим більш реакційному, чим довше він перебуває в агонії (пруським феодалам). Сьогодні ролі помінялися. Тепер уже буржуазія перебуває в агонії, будучи перевершеною і затаврованою висхідним робітничим класом. Немає нічого дивного в тому, що буржуазія, яка помирає, стривожено звертається до гегелівського зразка "філософії держави" або "філософії історії", які хочуть перетворити клас, що піднімається, і світ, що народжується під ногами світу, який помирає, на рабство. Невипадково, що німецький історик імперіалізму Мейнеке назвав Гегеля геніальним попередником реакційної політики Вільгельма Другого, що італійські доктринери, такі як Джентіле і Костаманья, переробили під фашизм гегелівську філософію держави, що Муссоліні брав уроки у Сореля, який "переглядав" Маркса, повертаючись до Гегеля, що наші сучасники Раймон Арон, Фессар та інші знаходять у Гегелі те, що могло б благословити реакційних підприємців у Франції.

³ Лукач поставив на порядок денний цю містифікацію у своїй праці "Молодий Гегель" - прим. автор. [Зазначимо, що Альтюссер, схоже, був присутній на доповіді, яку Лукач прочитав у Сорбонні 29 січня 1949 року, під назвою "Нові проблеми досліджень Гегеля", машинописний звіт про яку, поза сумнівом, надрукував він, а потім поширив гурток Політцера у Вищій нормальній школі - прим. укладачі].

Сьогодні ми можемо не просто повторити фразу Маркса: "діалектика у своїй містифікованій формі" знову в моді, "бо здається, нібито вона прославляє існуючий стан речей", бо вона обіцяє охрестити свободу рабством, експлуатацію загальним благом, захист людської особистості поліцейськими і військовими заходами. Але необхідно піти далі і визнати в насильстві та війні справжню основу цієї містифікованої діалектики. Поточні події узгоджуються з буржуазною інтерпретацією Гегеля і справжнім відлунням його пруської філософії. Сьогодні дивно констатувати, що Маркс проник у підґрунтя проблеми, коли написав у своїй критиці гегелівської філософії права:

"Свою "специфічною дійсністю" цей ідеалізм володіє тільки в "стані війни і лиха" держави, так що тут проявляється його сутність як "стан війни і лиха" справді наявної держави, тим часом як її "мирний" стан є саме війна і лихо організму".

Минув той золотий ліберальний час, коли історія мала укласти угоду між діяльністю (*activité*) і законом! Разом із головною кризою імперіалізму буржуазія входить у трагічний світ, у якому війна і лиха є "реальним лихом організму", чий вираз - війна.

Саме "містифікована" діалектика дала буржуазії "трагічні" концепти кризи, в яких вона вбачає свій власний світ, єдині концепти, які виправдовують останні етапи її диктатури: етапи насильства і війни. Тим паче не випадково, що наші сучасні гегельянці помістили в центр своєї думки гегелівську "робінзонаду" раба і пана, що Фессар, Ріці, Іполит, Кожев і Сі в захваті від цього міфу. Насправді вони знаходять у ньому ідею, яка свідчить, що "умови буття людиною" мають у своїй основі смуток і насильство, "боротьбу за престиж", "боротьбу на смерть", нову "волю до влади", яка стає просто універсальним ключем до всіх людських проблем. Цим вони лише проєктують гегелівський міф на сучасні фашистські теми і розглядають як "універсальні умови людяності" умови агонії власного класу.

Але це використання Гегеля не є лише "описовим"; він також не має однієї єдиної мети - продукування концептів і референтів, щоб задовольнити щасливу свідомість поліцейських, найманців та авантюристів, яких сьогодні потребує буржуазія. У нього все ж таки інша мета: "переосмислення" Маркса.

Маркс у даному випадку не більше ніж пересічний автор, якого можна, як робилося в останні десятиліття, виправити за допомогою претензійності. Робітничий клас побачив у думці засновників наукового соціалізму теоретичну зброю свого звільнення. Марксизм сьогодні є думкою мільйонів людей, організованих у комуністичні партії в усьому світі, думкою, що тріумфує в країні соціалізму, у країнах народної демократії та в повсякденній боротьбі робітничого класу і колонізованих народів, усе ще підпорядкованих капіталістичній експлуатації. У цій думці був розвинений "раціональний" аспект діалектики, справжній розум історії у вигляді її матеріального змісту, що демонструє - у науці та безперервних подіях - крах, забезпечений буржуазії, та перемогу робітничого класу, що визволяє людство загалом. Перед лицем цієї головної атаки, останньої битви, буржуазія не має достатньої армії, щоб діяти. Ось чому її філософи, як і її начальники та міністри, відтепер є "войовничими" філософами, які намагаються вчинити над класиками наукового соціалізму, бажано найстарішими, акти привласнення, якщо не сказати "провокації", які її поліція хотіла б влаштувати проти робітничого руху. Ці терміни, можливо, здадуться

надлишковими. Вони не передають істини. І справді, настали ті часи, коли головною проблемою буржуазних філософів і літераторів стало таке: "Якою має бути істина, щоб комуністи помилялися? Яким має бути Маркс, щоб комуністи помилялися?". Саме в такий спосіб наші політики та буржуазні філософи фабрикували істину та події, яких вони потребували, щоб краще таврувати своїх супротивників. У цьому зв'язку ми можемо згадати славнозвісну катастрофу поїзда, яка сталася на півночі країни під час страйку шахтарів у 1948. У його основі була та сама демонстративна логіка: "(щоб заслужити армію і кулі - такий був підтекст), страйкуючі повинні бути злочинцями - щоб ними бути, вони повинні, наприклад, пускати під укіс поїзди; вони цього не роблять? зробіть це за них". Точно так само вони створюють Маркса, з яким ми будемо помилятися. Гегель наших буржуазних філософів сьогодні відіграє важливу роль у цій операції, що має з усією очевидністю продемонструвати, яким має бути справжній Маркс, щоб 1) комуністи помилялися; 2) імперіалістична буржуазія мала рацію, діючи по відношенню до них так, як діє і продовжуючи свою політику насильства.

Ось і Гегель, батько людей і богів, наш батько в усьому - і батько Маркса, само собою. Само собою, Маркс його погано зрозумів. Він намагався уникнути його, засновуючи наукову і матеріалістичну теорію історії. Але насправді Маркс не уникнув його. Його істина в Гегелі, отже, він такий самий ідеаліст, і потрібно тільки включити в рух ідеї економічний зміст, який варто просто прийняти - приймемо ж його. Виходить, Маркс - це утопіст, який хотів реалізувати неможливу ідею комунізму і заради цієї мети використовував пролетаріат як "знаряддя" (це пісня, що начебто випадково долучається до троцькістської проповіді: нещасний, обдурений, використаний, експлуатований цими утопістами та їхніми наступниками пролетаріат!), він прирік їх на класову боротьбу, обіцяючи Землю від імені Науки; але ошуканий пролетаріат не побачив у цій боротьбі розв'язання економічних і політичних проблем; він пізнав тільки те, що істина умов людського існування універсальна: трагедія боротьби на смерть і насильства, про які можна прочитати вже в Гегеля, - ця боротьба й насильство так тісно пов'язані з умовами буття людиною, що буржуазія щодня на практиці демонструє це, стоячи на спинах страйкувальників, борців за мир і корейців! - так щільно пов'язані, що серед іншого фашизм може служити найбільш завершеним прикладом з усіх після всього, що сталося.

Тепер ми висловимо останнє слово про це буржуазне воскресіння Гегеля. Теми, які буржуазні філософи "виявили" в Гегеля, це, завдяки щасливому випадку, міфи, яких потребувала буржуазія, щоб озброїти й роззброїти свідомості у відчайдушній боротьбі. Глокнер 1931 року сказав, що останньою причиною "повернення" до Гегеля був Кант. Це була напівправда, єдина, яку він міг визнати. Сьогодні ми бачимо, що умовою повернення буржуазії до Гегеля є не що інше, як притягнення до відповідальності Маркса⁴. Цей великий поворот до Гегеля всього лише розчароване звернення до Маркса в специфічній формі, яку приймає ревізіонізм в умовах фінальної кризи імперіалізму: ревізіонізм фашистського спрямування. ■

⁴ Альтюссер використовує неперекладну гру слів: *cause de retour* (умова повернення) і *mise en cause* (притягнення до відповідальності) - прим. перекладач